УДК 572(091)

С.П. Сегеда

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДОРОБОК Ф. ВОВКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті подана загальна оцінка антропологічної концепції Ф. Вовка у світлі сучасних наукових даних.

Ключові слова: антропологія, антропологічний склад, брахікефалія, соматологія, Ф. Вовк.

Федір Вовк — один із найвизначніших вітчизняних вчених кінця XIX — початку XX ст., внесок якого в усі без винятку напрями українського народознавства важко переоцінити. І все ж антропологічні розвідки посідають особливе місце у науковій спадщині вченого. Підставою для такого висновку є не лише те, що в них вперше дана узагальнююча характеристика фізичних рис українців: ні етнографічні, ні археологічні праці Ф. Вовка не викликали такого розмаїття вкрай суперечливих оцінок, діапазон котрих коливався від беззастережного визнання до цілковитого несприйняття.

Відомо, що Ф. Вовк не був піонером в антропологічному вивченні українців: окремі статті та брошури, присвячені даній проблематиці з'явились принаймні в 60-х рр. позаминулого століття. Однак праці його попередників, а серед них бачимо таких поважних фахівців, як скажімо, П. Чубинський ґрунтувались на недосконалих методичних засадах, що не давало змоги порівняти дані, зібрані різними дослідниками, і використати їх для широких узагальнень. То ж не дивно, що в расових класифікаціях кінця XIX — початку XX ст. терени України з її 40-мільйонним, другим за чисельністю народом Східної Європи здебільшого мав вигляд «білої плями» [Див.: Сегеда 2001, с. 7—10].

Цю неприємну для вітчизняної науки традицію порушив саме Ф. Вовк. Перший крок у цьому напрямку вдалося зробити в 1904—1906 рр., коли за підтримки М. Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові — він взяв участь в трьох етнографічно-антропологічних експедиціях на теренах Галичини, Закарпаття та Буковини [Кучер, 1992]. Під час цих експедицій Ф. Вовк провів антропологічні виміри 726 осіб, відзначивши переважання серед них людей з високим зростом, округлою формою голови та темним забарвленням волосся і очей. Зібрані дані склали основу великої статті з антропології гуцулів, де вперше була висловлена думка про належність українців до виділеної французьким вченим Й. Денікером «великої південної групи великорослих і темних брахицефалів, які він називає адріятицькою і яку з антропольогічного погляду можна б було назвати просто славянською» [Вовк, 1908, с. 39]. Згодом вона була розвинута й в інших працях Ф. Вовка.

Ще ширші можливості для антропологічного вивчення українців відкрились Ф. Вовкові тоді, коли після двадцятишестирічних поневірянь він дістав дозвіл повернутися до Росії (щоправда, без права мешкати в українських губерніях). В січні 1906 р. він став співробітником Російського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі, а вже наступного року — приват-доцентом тамтешнього університету. В стінах цього навчального закладу вчений створив власну антропологічну школу. Згуртувавши біля себе велику групу студентів — вихідців із України (С. Руденка, Л. Чикаленка, О. Шульгина, Н. Лебедєва, О. Алешо, Е. Артюхова, В. Сахарова, Б. Крижановського, Н. Кондрашенка), Ф. Вовк налагодив систематичне збирання

антропологічних даних як у межах сучасної України, так і тих регіонах Росії і Польщі, де й досі мешкають великі групи української людності (Холмщина, Курщина, Кубань, Подоння та ін.). Зібрані матеріали стосувались понад 5 тис. осіб, які представляли більше ніж 40 територіальних вибірок українського народу.

На підставі аналізу «класичних» антропометричних й антропоскопічних ознак в трьох — північній, середній і південній — смугах України, виділених на підставі лінгвістичних критеріїв, Ф. Вовк дійшов висновку щодо відносної антропологічної однорідності українського народу. «Українці, — писав він із цього приводу, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками» [Вовк, 1995, с. 36]. Сукупність цих ознак, що вони в найбільш виразній формі простежуються в середній і південних смугах України, Ф. Вовк назвав «українським антропологічним типом», відхилення від якого «…в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями». На його думку, їх «… легко пояснити сусідніми етнічними впливами», тобто змішуванням з суміжними етнічними групами. За Ф. Вовком, українці належать до поширеної на Балканах адріатичної, або динарської раси, виявляючи спорідненість з південними і, частково, західними слов'янами — сербами, хорватами, чехами, словаками, за винятком поляків [Вовк, 1995, с. 36].

Концепція Ф. Вовка йшла врозріз з відомою шовіністичною тезою про «єдиний руський народ» з його трьома гілками, і це викликало негативну реакцію деяких представників російської антропологічної науки. Незабаром після появи згаданої праці керівник московської школи антропології академік Д. Анучин піддав її гострій критиці, звинувативши Ф. Вовка в методичних похибках, суб'єктивних оцінках ступеню антропологічної однорідності і генетичних зв'язків українського народу, помилковості висновку про «праслов'янський» характер динарської раси [Анучин, 1918]. Згодом ці звинувачення повторили деякі радянські дослідники, не зупиняючись перед навішуванням Ф. Вовкові політичних ярликів. Прикладом такої некоректної критики можуть бути висловлювання відомого московського антрополога Г. Дебеца. Аналізуючи розвиток етнічної антропології в Росії в кінці XIX — на початку XX ст., він писав: «Волков був передусім українським буржуазним націоналістом. Прагнення відділити український народ від російського червоною ниткою проходить через праці його і його учнів» [Дебец, 1963, с. 219]. До критики праці Ф. Вовка, що буцімто лежить в основі якихось невідомих науці «расистських схем» українських буржуазних націоналістів, пізніше долучився й український антрополог В. Дяченко. [Дяченко, 1965, с. 19—21]. Щоправда, згодом він визнав, що його критика на адресу Ф. Вовка і деяких інших зарубіжних і вітчизняних науковців носила упереджений характер, викликаний вимогами стандартної партійної ідеології, щиросердно вибачившись за це [Дяченко, 1999, с. 122], В. Дяченко наголосив на тому, що «… роль Ф. Вовка в розвитку української етнології, археології, а також антропології та українознавства взагалі, організації та підготовці наукових кадрів величезна …» [Дяченко, 1999, с. 116].

Як же слід оцінювати антропологічну спадщину Ф. Вовка?

За підсумками сучасних досліджень, проведених з урахуванням широкого комплексу ознак, на теренах України виокремлюється чотири основні антропологічні зони, а саме: північна, центральна, західна і південна [Сегеда, 2001, с. 102].

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини, людність яких за певними характеристиками (відносно широке і невисоке обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву, світліша пігментація волосся тощо) тяжіє до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців —носіїв так званого «валдайсько-верхньодніпровського» антропологічного комплексу. Прикметно, що на Волині і Правобережному Поліссі — прадавній колисці слов'янства — збереглися деякі архаїчні риси фізичного типу. Одним із перших на це, до речі, звернув увагу Ф. Вовк, зауваживши, що «тут ‹…› заховалось старовинне населення країни» [Вовк, 1995, с. 16].

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини, де поширений центральноукраїнський тип. За багатьма характеристиками він є проміжним між крайніми морфологічними варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України, що, пояснюється як давніми етногенетичними процесами, так і змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських земель в добу пізнього середньовіччя. У деяких районах Середньої Наддніпрянщини, особливо в Пороссі, простежується певна степова (монголоїдна) домішка, пов'язана із впливом кочівницьких груп давньоруського часу.

Західна зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Буковини, людність яких, надто гуцули Закарпаття і Північно-Західної Буковини, загалом характеризуються рисами, властивими носіям «динарських» варіантів, а саме: яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, дуже темним волоссям, найвищим в Україні відсотком темних очей і опуклих спинок носа.

За межами України цей комплекс ознак широко представлених на Балканах і суміжних з ними територіях серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків і угорців.

Південна антропологічна зона України охоплює значну частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де виділяється два варіанти: прутський і нижньодніпровський. Обидва варіанти, які відрізняються між собою за деякими ознаками будови обличчя, характеризуються відчутною домішкою «неопонтійських» (південноєвропеоїдних) рис, тобто менш округлою формою голови, високим зростом, темною пігментацією волосся та очей, значним розвитком третинного волосяного покриву.

Попри наявність на теренах України згаданих антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу носять помірний характер. Більшість населення України відноситься до одного і того ж антропологічного типу, який І. Раковський і С. Руденко називали «альпо-адріяцьким» [Раковський, Руденко, 1922], В. Дяченко — «центральноукраїнським» [Дяченко, 1965], Т. Алексєєва — «подніпровським» [Дяченко, 1965]. За підрахунками В. Дяченка, центральноукраїнський тип властивий понад 75%, тобто переважній більшості сільського населення України. За його словами, «українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні й північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом, пігментацією і рядом інших ознак» [Дяченко, 1965, с. 126]. Відсутність різких відмінностей між людністю різних регіонів України засвідчили підсумки статистичного аналізу одонтологічних і дерматогліфічних характеристик, проведених автором даного повідомлення із застосуванням комп'ютерної техніки. Отже, висновок Ф. Вовка про відносну однорідність українського народу, який був об'єктом критики з боку Д. Анучина та його послідовників, підтвердили результати подальших досліджень.

Безпідставними виявились й звинувачення щодо низького методичного рівня антропологічних досліджень Ф. Вовка.

Відомо, що Ф. Вовк був послідовником французької антропологічної школи, представники якої — П. Брока, П. Топінар, Л. Манувріє та інші доклали чимало зусиль для вдосконалення методики фіксації морфологічних ознак. Готуючись до своєї першої експедиції, український вчений замовив у Парижі найновіший антропологічний інструментарій і детально обговорив з Л. Манувріє методику дослідження [Вовк, 1995, с. 10]. Повернувшись в Росію, він не припиняв стосунків із провідними зарубіжними фахівцями: регулярно листувався з ними, реферував їхні праці, брав участь у роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, обговорювались і питання методики антропологічних досліджень [Франко, 2000]. Отже, жодних підстав для сумнівів щодо фахової підготовки Ф. Вовка, який, як відомо, створив в Санкт-Петербурзі власну наукову антропологічну школу — немає.

Інша річ — порівняння даних його вихованців-студентів, які брали участь у польових дослідженнях. Аналіз цифрових даних, наведених в праці Ф. Вовка, показує, що в деяких випадках їм справді не вдалося позбутися впливу суб'єктивних чинників при визначенні описових ознак, надто пігментації очей і волосся. Це спричинило надто великі коливання у групових характеристиках. Так, Н. Кондрашенко зафіксував у західних повітах Катеринославської губ. 26 %, а в східних — лише 4 % змішаних відтінків очей. Можна навести й інші подібні приклади. Однак розбіжності у визначеннях описових (якісних) соматологічних ознак між окремими дослідниками і навіть даними, зібраними одним і тим же автором в різні роки, — трапляються дуже часто: ще відомий російський дослідник Є. Чепурковський на конкретних прикладах з антропології Росії показав, що похибка спостереження в деяких випадках значно перевищувала реальні відмінності між обстеженими групами [Чепурковський, 1913, с. 105]. Для подолання суб'єктивізму в практику антропологічних досліджень 60—70-х рр. XX ст. увійшли персональні контакти між окремими дослідниками, повторні обстеження одних і тих же груп, спеціальні поправочні коефіцієнти при зіставленні матеріалів різних авторів.

Прикметно, що окремі методичні погрішності, допущені в процесі польових досліджень, практично не вплинули на загальну антропологічну характеристику українського народу, що її містить праця Ф. Вовка, а саме: переважання брахікефалії, відносно темне забарвлення волосся і очей, пряма форма носа («ніс рішуче прямий»), високий зріст. Виняток становить хіба що ширина обличчя, яке, за даними сучасних досліджень, в українців не вузьке, як вважав Ф. Вовк, а досить широке в масштабі Східної Європи [Сегеда, 1994, с. 64].

Чимало нарікань з боку опонентів Ф. Вовка викликала його теза про приналежність українського народу до динарської, або адріатичної раси. При цьому чомусь замовчувалась та обставина, що її обґрунтування містять праці провідних європейських антропологів кінця XIX — початку XX ст.: Е. Амі й Ж. Денікера, з якими Ф. Вовк мав нагоду спілкуватись під час свого вимушеного перебування в Парижі. В архіві українського вченого зберігається конспект неопублікованої лекції професора Е. Амі, де йшлось про приналежність слов'ян до двох великих антропологічних груп, а саме: 1) світловолосої та світлоокої, суббрахікефальної та

низькорослої, поширеної серед полабських слов'ян (венедів), поляків, білорусів та росіян; 2) темноволосої, темноокої, брахіфальної, високорослої, до якої відносяться серби, хорвати, словенці, чехи, словаки та українці. Близьких поглядів дотримувався й Ж. Денікер, за схемою якого динарська раса поширена на північному узбережжі Адріатичного моря серед південних слов'ян, в саме: хорватів, сербів, чорногорців, боснійців, яким властиві високий зріст (168—172 см.), брахікефалія (головний показник — 85—86), темне або чорне хвилясте волосся, темні очі, доволі високі обличчя, пряма форма спинки носа і трішки смаглява шкіра. Схожі ознаки, за спостереженнями Ж. Денікера, в дещо «пом'якшеному» вигляді переважають серед поляків-гуралів, «русинів» високогірних районів Карпат і решти українців [Deniker, 1899].

Погляди представників французької антропологічної школи, що свого часу мала величезний авторитет, безперечно, вплинули на висновки Ф. Вовка при визначенні місця українців в тогочасних схемах расових типів Європи.

Слід мати на увазі, що з точки зору сучасної антропології пошуки статичного, раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп в штучно створених системах расових типів позбавлені сенсу. Це пояснюється тим, що ареали расових комплексів в наші дні дуже «розмиті», характеризуючись наявністю численних перехідних зон, а в антропологічному складі будь-якого народу в залежності від рівня узагальнення можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів [Алексеев, 1979]. Отже, доцільно вести мову не про їхню расову приналежність, а про входження до великих груп, або пучків популяцій, що характеризуються переважанням певних морфологічних рис і локалізуються у більш-менш компактних ареалах. На наш погляд, українці — представники дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів — загалом займають проміжне положення між північною та південною гілкою великої європеоїдної раси, тяжіючи до останньої [Сегеда, 2001, с. 143]. На південних антропологічних зв'язках українського народу акцентувала свою увагу й Т. Алексеєва: «…за всім комплексом расоводіагностичних рис росіяни і білоруси тяжіють до північно-західних груп, українці — до південних». А саме на них вперше звернув увагу Ф. Вовк, вказавши на приналежність українців до динарської раси [Алексеева, 1973, с. 272].

Багато критичних зауважень викликала теза Ф. Вовка про протослов'янський характер брахікефальної темнопігментованої динарської раси, якої дотримувалося й багато інших французьких, австрійських, польських і російських вчених (Е. Амі, Й. Піч, П. Мінаков, І. Коперницький, Ю. Талько-Гринцевич, В. Воробйов, П. Мілюков, Д. Золотарьов тощо). Водночас в антропологічній літературі кінця XIX — першої половини XX ст. мали також місце спроби довести, що «праслов'яни» були світлопігментованими доліхокефалами (чеські дослідники Л. Нідерле і Г. Матейка, російські вчені І. Анучин, К. Іков, М. Зограф і А. Краснов, польський фахівець Я. Чекановський, німецькі антропологи Е. Айкштедт, Ф. Гінтер, І. Швідецькі). Між прихильниками цих протилежних за своєю суттю концепцій точились гострі дискусії, про що свідчить переписка Ф. Вовка з іншим представником французької антропологічної школи і його особистим другом — Л. Нідерле. Цікаво, що зауваження українського вченого сприяли тому, що його чеський колега згодом переглянув свої уявлення про фізичний тип «протослов'ян» [Наулко, 2001, с. 212], дійшовши висновків про те, що він склався за участі різних морфологічних компонентів.

Як своєрідну данину часу можна розглядати деяку термінологію антропологічних розвідок Ф. Вовка: інколи він називав антропологічні ознаки «етнічними», хоча між антропологічним типом і етнічною приналежністю немає внутрішнього причинного зв'язку. Вчений надто спрощено підходив до питання про причини появи змішаних антропологічних варіантів на території України, зводячи їх лише до впливу сусідніх народів. Він помилявся, наділяючи пращурів сучасних слов'янських народів такою рисою як брахікефалія. Однак основні положення концепції Ф. Вовка значною мірою все ж витримали випробування часом.

Оцінюючи антропологічну спадщину Ф. Вовка, відомий український вчений і літератор В. Петров писав: «До яких висновків не прийшла б антропологічна наука в своєму дальшому розвиткові, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення як певний «основоположний» етап в розвитку української антропологічної науки» [Петров, 1992, с. 95]. З цією оцінкою не можна не погодитись.

Алексеев В.П. Историческая антропология / В.П. Алексеев. — М.: Высшая школа, 1979. — 215 с.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. — М., 1973. — 273 с.

Анучин Д.М. К антропологии украинцев / Д.М. Анучин // Русский антропологический журнал. — 1918. — №1 — 2. — С. 49—60.

Вовк Хв. Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. — Т.10 — 1908. — С. 6—39.

Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 7—38.

Дебец Г.Ф. Этническая антропология в трудах русских антропологов конца XIX — начала XX века (петербургская и московская школы / Г.Ф. Дебец // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии, вып. II. — Труды Института этнографии АН СССР. — М., 1963. — Т. 85. — С. 207—224.
Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу / В.Д. Дяченко. — К., 1965. — 129 с.
Дяченко В.Д. Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) / В.Д. Дяченко // Віче. — 1992. — №4. — С. 114—122.
Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. Два ювілеї. — К., 1992. — 112 с.
Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зіберта до Ф. К. Вовка / В. Наулко // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К, 2001.
Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — 192 с.
Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо — Маклая: Новая серия. — Т.88. — М., 1965. — 415 с.
Раковський І. Погляд на антропологічні відносини в українського народу / І. Раковський, С. Руденко // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — 1927. — Т. XXVI. — С. 204—214.
Сегеда С. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С. Сегеда // Федір Вовк. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994 — С. 55—74.
Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. Сегеда. — К., 2001. — 256 с.
Франко О.Ф. Вовк — вчений і громадський діяч / О. Франко. — К., 2000. — 378 с.
Чепурковский Е.М. Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии / Е.М. Чепурковский // Известия ОЛЕАЭ при Московском университете. — М., 1913. — 105 с.
Deniker J. Les ras de l'Europe / J. Deniker // L'Anthropologie. — 1899. — T.11. — N.2.

С. П. Сегеда

АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ф. ВОВКА: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД

Статья посвящена анализу антропологического наследия Федора Вовка — выдающегося украинского ученого конца XIX — нач. XX ст., создавшего собственную этнологическую школу.

Обосновывается вывод о том, что основные положения концепции антропологического состава украинского народа, разработанной Ф. Вовком в 1916 г., выдержали испытания временем.

S. Segeda

THE ANTHROPOLOGICAL HERITAGE OF F. VOVK AND MODERN SCIENCE

The paper is devoted to the analysis of the anthropological heritage of Fedir Vovk-the distinguished Ukrainian scientist of the end of the XIX- the beginning of the XX-th century., who created his own scientific school in ethnology. It is known that the main statements of the concept of the anthropological composition of the Ukrainian nation, developed by F.Vovk in 1916, were proved by time.